

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

رشته تاریخ ایران اسلامی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

عنوان:

زندگی سیاسی و فرهنگی عارف قزوینی

استاد راهنما:

دکتر محسن بهشتی سرشت

استاد مشاور:

دکتر ذکرااله محمدی

نگارنده:

زینت السادات موسوی

شهریور ۱۳۹۰

بسمه تعالی

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
معاونت آموزشی دانشگاه - مدیریت تحصیلات تکمیلی

تعهد نامه اصالت پایان نامه

اینجانب دانشجوی رشته مقطع تحصیلی اینجانب
بدین وسیله اصالت کلیه مطالب موجود در مباحث مطروحه در پایان نامه / تز تحصیلی خود، با
عنوان کرده، اعلام می نمایم که تمامی محتوی آن حاصل مطالعه، پژوهش و تدوین خودم بوده و به
هیچ وجه رونویسی از پایان نامه و یا هیچ اثر یا منبع دیگری، اعم از داخلی، خارجی و یا
بین المللی، نبوده و تعهد می نمایم در صورت اثبات عدم اصالت آن و یا احراز عدم صحت مفاد
و یا لوازم این تعهد نامه در هر مرحله از مراحل منتهی به فارغ التحصیلی و یا پس از آن و یا
تحصیل در مقاطع دیگر و یا اشتغال و ... دانشگاه حق دارد ضمن رد پایان نامه نسبت به لغو و
ابطال مدرک تحصیلی مربوطه اقدام نماید. مضافاً اینکه کلیه مسئولیت ها و پیامدهای قانونی و یا
خسارت وارده از هر حیث متوجه اینجانب می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء و تاریخ

۹۰/۱۲/۱۸

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
 معاونت آموزشی - مدیریت تحصیلات تکمیلی

فرم شماره ۳۰

فرم تأییدیهی هیأت داوران جلسهی دفاع از پایان نامه / رساله

بدین وسیله گواهی میشود جلسه دفاعیه از پایان نامه کارشناسی ارشد / دکتری (زنجان - اردار - مهر ۱۳۹۰)
 دانشجوی رشته تاریخ گرایش (اسلام - اسلامی) تحت عنوان (تولید و بازاریابی خدمات آموزشی در مراکز آموزشی)
 در تاریخ ۱۳۹۰/۷/۱۴ در دانشگاه برگزار گردید و این پایان نامه با نمره ۱۰۰٪ و درجه عالی مورد تایید هیئت
 داوران قرار گرفت.

ردیف	سمت	نام و نام خانوادگی	مرتبهی دانشگاهی	دانشگاه یا مؤسسه	امضا
۱	استاد راهنما	حسن بهشتی	استاد		
۲	استاد مشاور	زکریا محمد	استاد	بین المللی	
۳	داور خارج	داریوش رحمانیان	استاد	تهران	
۴	داور داخل	مهینا دین	رئیس	دانشگاه امام خمینی	
۵	نماینده تحصیلات تکمیلی	قرینه قربان زاده	استاد	بین المللی امام خمینی	

تقدیم به عارف

و تمامی شاعران آزاد اندیش

تقدیر و تشکر

با تشکر فراوان از تمامی استادان گرامی و شایسته‌ام در دانشگاه بین المللی امام خمینی(ره)؛ جناب آقای دکتر رحیمی، دکتر املشی، دکتر عادلفر، دکتر علی پور، دکتر فلاح، دکتر آبادیان و بخصوص استاد راهنمای فرهیخته‌ام؛ جناب آقای دکتر محسن بهشتی سرشت و استاد مشاور بزرگووارم؛ جناب آقای دکتر ذکراه محمدی محترم و تمامی دوستانی که مرا در راه تدوین و تحقیق این رساله راهنمایی و مدد رساندند.

چکیده:

با توجه به این که برای اغلب دانشجویان تاریخ، اصطلاح ادبیات سیاسی که شامل؛ نثر و نظم و انواع آن و تأثیر آن بر سیاست، تقریباً نا آشنا بوده و از طرف دیگر بررسی زندگی عارف قزوینی، بدون توجه به سابقه تاریخی محل تولد و جدا از بررسی شرایط خاص خانواده و محیط وی انجام گرفته، لذا ضرورت انجام پژوهشی در این زمینه احساس گردید. علاوه بر این، شناخت و آگاهی از هنر والای شعر و موسیقی - که در مورد عارف، درتصانیف وی جلوه گر است- و تأثیر آن، بر سیاست که ویژگی‌های خاص خود را دارد، کاملاً ضروری به نظر می‌رسد. به همین علت، بررسی زندگی کسی که هم در عرصه‌ی سیاست و هم در عرصه‌ی فرهنگ و ادب فعالیت داشته، برای نگارنده موضوعیت داشته است. اطلاع از میزان تأثیرگذاری اشعار سیاسی وی بر نهضت مشروطه و دیگر فعالیت‌های سیاسی وی مورد توجه بوده است.

عارف قزوینی فردی وطن دوست بوده که وظیفه سیاسی خود می‌دانسته که در راه آزادی میهن و استقرار قانون در آن، تمام سعی و تلاش خود را از طریق یگانه سلاحی که در دست داشته، یعنی سرودن اشعار سیاسی و اجرای کنسرت انجام دهد. وی در این راه با سرودن اشعار سیاسی قابل فهم برای عوام و با اجرای هم زمان شعر و موسیقی، باعث جذب و جلب توجه مردم شده و هر چند گاهی در انتخاب و تشخیص درست از نادرست به خطا رفته، ولی در نهایت عنوان شاعر ملی را از طرف مردم و مطبوعات کسب نموده است.

در این پایان نامه حتی الامکان تلاش شده است که به دور از حب و بغض و نگاه‌های جانبدارانه، به موضوع پرداخته شود و با روش‌های تاریخی، به مهمترین فصول زندگانی سیاسی عارف در تعامل با دولت و شخصیت‌های تاریخی پرداخته گردد.

واژه‌های کلیدی:

ادبیات، انقلاب مشروطه، اشعارسیاسی، ایرج میرزا، تصنیف، رضا شاه، عارف قزوینی

بخش ۱

فصل اول

محل تولد عارف

الف - مختصری پیرامون تاریخ و جغرافیای شهر قزوین..... ۱۶

- موقعیت جغرافیایی شهر قزوین

- وضعیت تاریخی شهر قزوین

ب - قزوین در انقلاب مشروطیت..... ۲۲

فصل دوم

۱ - از تولد تا ورود به جرگه‌ی مشروطه خواهان (۱۲۵۷ شمسی تا ۱۲۸۸ شمسی)

الف - دوران کودکی..... ۲۶

ب - ورود به طهران..... ۲۸

ج - جایگاه زن در زندگی عارف..... ۲۹

د - ورود به جرگه‌ی مشروطه خواهان..... ۳۵

بخش ۲

- بررسی ویژگی‌های کلی ادبیات سیاسی (به ویژه شعر) ایران در دوره‌ی مشروطیت و

عصر پهلوی اول..... ۳۷

- بررسی تغییرات در حوزه‌های مختلف شعر در دوره مشروطیت و عصر پهلوی

اول..... ۴۳

الف: در حوزه‌ی تفکر و محتوا

ب: در حوزه‌ی زبان شعر

ج: در حوزه‌ی ایماژ و تخیل

د: در حوزه‌ی شکل و ترکیب شعر

بخش ۳

وضعیت سیاسی ایران در دوره حیات عارف و عملکرد عارف در قبال آن‌ها
رویدادهای مهم تاریخی عصر عارف:

فصل اول

- تقسیم جغرافیایی ایران به مناطق تحت نفوذ، بین دو دولت استعمارگر روس و انگلیس..... ۵۱
استبداد محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس..... ۵۳
اولتیماتوم روسیه به مجلس دوم به جهت اخراج مرگان شوستر..... ۵۶
آغاز جنگ جهانی اول و مهاجرت..... ۶۰
ترک‌ها و اتحاد با اسلام..... ۶۲
قرارداد ۱۹۱۹ معروف به قرارداد وثوق الدوله..... ۶۵
کودتای ۱۲۹۹..... ۶۹
قیام کلنل محمد تقی خان پسیان..... ۷۶

فصل دوم

شخصیت‌های سیاسی عصر عارف

- قوام السلطنه..... ۸۳
سیدحسن مدرس..... ۸۶
حیدرخان عموآوغلی..... ۹۰

فصل سوم

عارف و پهلوی اول

- الف- جمهوری خواهی و سلطنت رضاخان..... ۹۵
ب- موضع هنرمندان روشنفکر نسبت به حکومت پهلوی..... ۹۹
ج- اولین شعر انتقادی عارف علیه رضاخان..... ۱۰۱

بخش ۴

فصل اول

شاعران برجسته دوره‌ی مشروطه و پهلوی اول

- ایرج میرزا..... ۱۰۶
- بهار..... ۱۱۵

فصل دوم

عارف و غزل، قصیده، مثنوی..... ۱۲۱

عارف و تصنیف..... ۱۲۷

الف: تعریف تصنیف و تاریخچه ی آن

ب: عارف پیش آهنگ و مبتکر تصنیف نو

د: مضامین اجتماعی و سیاسی در تصنیف های عارف

عارف و موسیقی و کنسرت..... ۱۳۳

بخش ۵

فصل اول

فصل آخر زندگی عارف..... ۱۳۸

فصل دوم

ارزیابی زندگی سیاسی و فرهنگی عارف قزوینی (نتیجه گیری)

شاخصه‌های اخلاقی عارف..... ۱۴۴

باورهای دینی و مذهبی عارف..... ۱۵۱

فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی عارف..... ۱۵۳

منابع و مؤخذ

پیوست‌ها

فصل مقدماتی:

کلیات پژوهش

کلیات

مقدمه

با توسل و تمسک، به تنها کسی که براننده‌ی تنهایی است، این پایان نامه با موضوع بررسی «زندگی سیاسی و فرهنگی عارف قزوینی» آغاز می‌شود، با امید به این که تنها انیس و مونس و همراه همیشگیمان در تمامی مراحل زندگی، تنها او باشد.

آن چه پیش روی دارید، رساله‌ای است با محتوای پنج بخش که هر بخشی هم شامل فصولی است. در بخش نخست؛ نگارنده، نگاهی کوتاه داشته است بر محل تولد عارف قزوینی، که در دو فصل با عنوان‌های «محل تولد عارف»، شامل؛ اطلاعات «مختصری پیرامون تاریخ و جغرافیای شهر قزوین» و در ادامه به نقش «قزوین در مشروطیت» پرداخته شده است. البته در راستای عدم حاشیه روی در متن اصلی رساله، نگارنده، بخشی از مطالب تاریخی شهر قزوین را که شامل «پایتختی شهر قزوین»، «مذهب در قزوین»، «زرتشتیان قزوین» و «وجه تسمیه نام قزوین» می‌شود را به بخش ضمائم رساله انتقال داده است که ذکر آن بیشتر در حاشیه‌ی این رساله ضروری به نظر می‌رسد.

در فصل دوم بخش اول، به ذکر «تاریخ تولد تا ورود وی به جرگه‌ی مشروطه‌خواهان» پرداخته شده که این فصل راجع به دوران کودکی عارف تا بزرگسالی و ورود او به جرگه‌ی مشروطه خواهی است، که تحت عنوان‌های؛ «دوران کودکی»، «ورود به تهران»، «جایگاه زن در زندگی عارف» و «چگونگی «ورود به جرگه‌ی مشروطه خواهان» مطرح شده است.

در رساله حاضر در بخش دوم، سعی شده است، جریان رشد ادبیات و شعر سیاسی ایران در دوره‌ی مشروطه و پهلوی اول به طور کلی مورد بررسی قرار داده شود. بنابراین فصول آن با عنوان‌های؛ «بررسی ویژگی‌های کلی ادبیات سیاسی (به ویژه شعر) ایران در دوره‌ی مشروطیت و عصر پهلوی اول» و «بررسی تغییرات در حوزه‌های مختلف شعر در دوره مشروطیت و عصر پهلوی اول» شامل: الف: در حوزه‌ی تفکر و محتوا، ب: در حوزه‌ی زبان شعر، ج: در حوزه‌ی ایماژ و تخیل، د: در حوزه‌ی شکل و ترکیب شعر» تقسیم‌بندی می‌شود.

در بخش سوم به شرح «وضعیت سیاسی ایران در دوران حیات عارف» پرداخته شده که شامل دو فصل تحت عنوان‌های «رویدادهای مهم تاریخی عصر عارف» و «عارف و دیگر شخصیت‌های سیاسی عصر عارف» در فصل اول و «عارف و پهلوی اول» در فصل دوم پرداخته شده و هر کدام از این فصل‌ها هم خود به چند قسمت، تقسیم می‌شوند. به طور مثال؛ قسمت الف فصل اول به «تقسیم جغرافیایی ایران به مناطق تحت نفوذ بین دو دولت استعمارگر روس و انگلیس»، «اولتیماتوم روسیه به مجلس دوم»، «آغاز جنگ جهانی اول

و مهاجرت» و ... تقسیم می‌شود و قسمت ب فصل اول به بررسی شخصیت‌های «قوام‌السلطنه»، «مدرس»، «حیدرعمواوغلی» - البته در ارتباط با عارف قزوینی - می‌پردازد.

در فصل دوم این بخش با عنوان «عارف و پهلوی اول»، رابطه‌ی عارف با پهلوی اول، مورد بررسی گرفته که از فصول مهم این رساله است و به همین علت در فصل جداگانه‌ای به آن پرداخته شده است. در این فصل «کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ و برآمدن رضاشاه» و عکس‌العمل‌های عارف در قبال سیاست‌های وی که در قالب اشعاری راجع به پهلوی اول، مطرح شده است، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در بخش چهارم، فصل اول این رساله - از میان شاعران برجسته‌ی مشروطه به طور منتخب و با توجه به میزان ارتباط آن‌ها با عارف و تأثیر آنان در زندگی عارف - ایرج میرزا و بهار مورد بررسی قرار می‌گیرند و در فصل دوم این بخش نیز، فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی عارف که شامل؛ اشعار و تصانیف و موسیقی و کنسرت‌های وی می‌باشد به زیر ذره‌بین می‌رود.

در فصل اول بخش پنجم این رساله به پایان زندگی عارف می‌پردازد، تحت عنوان؛ «فصل آخر زندگی عارف» که شهری را که عارف در آن، چشم از جهان برگرفته و به علاوه در مورد محل دفن وی به طور مفصل صحبت شده است. در فصل دوم این بخش، ارزیابی و نقد کوتاهی داریم بر کل زندگی سیاسی و فرهنگی عارف قزوینی با توجه به مطالب این رساله و منابعی که در آن مورد استفاده قرار گرفته است.

در پایان بخش پنجم نیز - که شامل پیوست است - مطالبی که ذکر آن در متن رساله موجب ایجاد اختلال در نظم و ترتیب متن و حاشیه روی در رساله بوده، در این قسمت گنجانده شده و نیز معروف‌ترین عکس عارف قزوینی که در اکثر کتب و سایت‌ها از آن استقبال شده به چاپ رسیده است.

لازم به ذکر است که؛ در نقل قول از کتاب «کلیات دیوان عارف قزوینی» به منظور حفظ امانت، رسم الخط مؤلف بدون تغییر در شیوه‌ی املاء، عیناً آورده شده است و همچنین نگارنده کوشیده است تا در ذکر تاریخ رویدادهایی که به لحاظ تاریخی مهم‌تر از سایر موارد جلوه می‌کند، تواریخ ذکر شده را با سنوات معادل آن درج کند تا درک زمان برای خواننده آسان‌تر گردد. یعنی در مواردی، سعی شده است تواریخ هم به هجری قمری و هم هجری شمسی ذکر شود و در صورت ضرورت سال میلادی تواریخ هم ذکر شده است. در پایان امیدوارم توانسته باشم، خدمتی هرچند ناچیز به ادبیات و هنر و تاریخ کشورم نموده باشم. در عین حال انتظار دارم به دلیل ارتکاب به خطاهای احتمالی، عفو بخشش بزرگان ادب و موسیقی و اساتید ارجمند و گرامی تاریخ شامل حالم باشد.

و در این جا وظیفه‌ی خود می‌دانم از تمام عزیزانی که در این امر مهم مرا یاری کرده و از ارشادات و راهنمایی‌هایشان بهره‌مند نموده‌اند، صمیمانه سپاسگذاری نمایم؛ در ابتدا از خانواده‌ی عزیزم و دوستان خوبم که مرا در پیمودن راه ناهموار تهیه‌ی رساله‌ام یاری نمودند و هم از مسئولان و کارکنان دانشگاه‌ها و

دیگر مراکز علمی چون؛ دانشگاه بین المللی امام خمینی و دانشگاه شهیدبهشتی، حوزه هنری تهران، کتابخانه مجلس، کتابخانه ملی، کتابخانه امام صادق، حوزه علمیه قزوین و سازمان میراث فرهنگی قزوین و .. قدردانی می‌کنم.

و در آخر تشکر ویژه و صمیمانه دارم از زحمات استادان ارجمند؛ جناب آقای دکتر محسن بهشتی سرشت و آقای دکتر ذکراه محمدی و سایر استادان محترم و گرامی که با راهنمایی‌ها، تشویق‌ها و ارشادات ارزشمند و عالمانه‌ی خویش مرا در انجام این رساله یاری نمودند، سپاسگذاری و قدردانی می‌نمایم و در این‌جا، لازم می‌بینم که از استاد ادبیات جناب آقای محمدتقی آذرمینا نیز که جهت رفع اشکالات و سوالات ادبی این رساله، وقت ذی‌قیمت خود را به من اختصاص دادند، قدردانی مخصوصی داشته باشم. ان شاء الله خداوند به همگی آنان اجر و پاداش شایسته‌ای عنایت فرماید. امید آن‌که، این کوشش ناچیز مقبول درگاه حضرت حق (جلّ و علا) قرار گیرد.

وما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب

بیان مسأله:

صدور فرمان مشروطیت، منجر به آزادی بیان و انتشار نشریات و منشورات فراوان سیاسی در کشور گردید. اکثر فرهیختگان و نخبگان سیاسی، درگیر مبارزات مشروطه خواهی شدند، که این امر تأثیر بسزایی در پیشرفت نهضت مشروطیت ایران داشت. از این میان نقش شاعران انقلابی و حماسه‌سرا را نباید از نظر دور داشت. عارف قزوینی از شخصیت‌هایی است که زندگی پر رمز و رازی را سپری کرد. وی یکی از رجال سرشناس دوره‌ی قاجار و پهلوی اول بود که بخصوص در دوران حکومت‌های محمدعلی شاه، احمدشاه و رضاشاه، گاه با سرودن اشعار انقلابی و گاه در مدح بخشی از حاکمیت آن دوران، نوشته‌هایی را از خود به یادگار گذاشت. عارف قزوینی در ابتدا شیفته دربار قاجار شد ولی به زودی با مشاهده‌ی عدم ثبات و نبود تعادل در دولت مرکزی و دربار، وارد موج مشروطه‌خواهی شد و در راه وطن با سرودن اشعار و اجرای کنسرت‌هایی - که تا آن زمان واقعا بی‌نظیر بود- به شیوه‌ی خود دست به مبارزه سیاسی علیه حاکمیت موجود زد و برای آزادی وطن خویش تلاش‌ها نمود. این که وی به چه میزان در استقرار و توسعه‌ی نهضت مشروطیت ایران نقش داشته است، مسئله‌ی اصلی این پژوهش می‌باشد و با مطالعه‌ی اجمالی زندگی سیاسی و فرهنگی عارف قزوینی سوالات اساسی زیر نیز مطرح می‌باشد که:

طرح سؤال‌های اصلی تحقیق:

- ۱- انگیزه‌ی عارف قزوینی از سرودن اشعار سیاسی و اجرای برخی از آن‌ها در کنسرت‌هایش چه بوده است؟
- ۲- عکس‌العمل عارف در برابر جریان‌های مختلف سیاسی در ایران چه بود؟
- ۳- چرا عارف بعد از تاج‌گذاری رضاشاه از عرصه‌ی سیاست دوری گزید؟
- ۴- زندگی خصوصی عارف چه تأثیری در فعالیت‌های سیاسی وی در سال‌های آتی داشت؟

فرضیه‌های اصلی تحقیق:

- ۱- وی به وسیله‌ی اشعار و اجرای کنسرت‌هایش موضع‌سیاسیش را اعلام می‌کرد و سراسر زندگی عارف، تحت تأثیر سیاست، نقش پذیرفت.
- ۲- عارف فردی میهن پرست و وطن دوست بود که در قبال استبداد حکومت قاجار خود را موظف به دفاع از جمهوری و مشروطیت با توسل به توانایی هنری خود می‌دید و با جریان‌های سیاسی ضد استبدادی همکاری می‌کرد.
- ۳- عارف مخالف حکومت استبدادی و طرفدار حکومت مشروطه و جمهوری بود، بنابراین از اقدام رضاخان در تاج‌گذاری سرخورده شد.
- ۴- به علت سوء استفاده اقتصادی و مذهبی پدر عارف از موقعیت شغلی‌اش و ظلم و اجحاف وی در حق خانواده، عارف از مذهب و استبداد بیزار شد و اشعار ضد استبدادی و گاهی ضد مذهبی نیز سرود.

سوابق پژوهشی موضوع:

درباره این موضوع تاکنون پایان نامه‌ای تحت عنوان؛ «زندگی سیاسی و فرهنگی عارف قزوینی» صورت نگرفته است. البته پایان نامه‌ای با عنوان «بررسی لغات و ترکیبات و اصطلاحات دیوان عارف قزوینی» تدوین فاطمه لایق فرد، در بخش پایان‌نامه‌های دانشگاه بین‌المللی امام خمینی(ره) موجود است که به بررسی ادبی دیوان عارف پرداخته و به طور کلی به جهت موضوعی با این پایان نامه تفاوت دارد.

راجع به زندگی‌نامه و تحلیل و تفسیر اشعار عارف قزوینی، کتاب‌هایی تحت عنوان؛ دیوان عارف قزوینی به قلم محمد علی سپانلو و مهدی نورمحمدی و رحیم چاوش اکبری به رشته‌ی تحریر در آمده است. یعنی در کل بیشتر کتبی که در ارتباط با عارف به چاپ رسیده‌اند، توصیفی‌اند تا تحلیلی. توضیح این که در کل کتاب‌هایی که تاکنون راجع به عارف به چاپ رسیده است، یک نکته‌ی مشترک و همگانی در اکثر آن‌ها مشاهده می‌شود و آن این است که نویسندگان محترم کتب مزبور، تنها با پیش و پس کردن اشعار و نثر عارف به طبقه بندی مختلفی از آثار وی دست زده‌اند و کمتر- چون آقایان نورمحمدی و چاوش اکبری- دست به نقد علمی آثار عارف پرداخته‌اند.

از سوی دیگر در مورد پیشینه‌ی تاریخی محل تولد عارف، کمتر سخنی بر زبان رانده شده است. به نظر نگارنده، اصلی‌ترین عامل تشکیل و فرم‌دهنده‌ی پایه‌ی شخصیتی و تربیتی و شکل‌گیری نقش اجتماعی هر فرد - که سرنوشت یک انسانی را تعیین و مشخص می‌کند یا لاقلاً تأثیر بسزایی در آن دارد- محل تولد و خانواده‌ای اوست که انسان در آن پرورش می‌یابد و بعد عواملی دیگری چون تحصیلات و دوستان در تربیت و زندگی انسان نقش مؤثری دارند که متأسفانه با وجود منابع متعدد راجع به عارف، کمتر به این موضوع توجه شده است.

جالب‌تر از آن این است که در اکثر این کتب، به طرفداری و دفاع از عارف پرداخته‌اند و بعضاً انحرافات اخلاقی وی را هم توجیه کرده‌اند و کمتر مقاله‌ای را که در مخالفت از عارف باشد به چاپ رسانده‌اند که نگارنده به یکی از این مقالات در فصل ارزیابی مربوط به نقد و بررسی کل مطالب رساله اشاره داشته است. با تمام این تفصیلات، نمی‌توان منکر ارزش علمی و ادبی این کتب شد و زحمات نویسندگان محترمشان را نفی کرد و در این جا قصد نگارنده، تنها ارائه‌ی نظر و دست‌آوردی بود که در مدت مطالعه و تحقیق و پژوهش، راجع به رساله‌ی خود به آن دست یافته است و هیچ ادعایی دال بر افاضه‌ی فضل و جسارت در بین نبوده است.

بیان روش و مراحل انجام کار:

روش تحقیق در این پژوهش عمدتاً توصیفی و تحلیلی به شیوه‌ی کتابخانه‌ای بوده است. تحقیق در این پژوهش ابتدا با تنظیم طرح اولیه و سپس شناسایی منابع و مؤخذ آغاز شده و پس از این مرحله، نوبت به جمع‌آوری اطلاعات (فیش برداری) رسیده که با اتمام این مرحله اطلاعات گردآوری شده، گزینش و طبقه‌بندی شده و سپس تحقیق با توجه به اطلاعات گزینش شده تدوین و تایپ شده است. (که البته لازم به ذکر است که طریقه‌ی فیش برداری نگارنده به صورت جدید بوده، یعنی به این صورت بود که به جای دست‌نویسی و بعد تایپ مطالب فیش، از همان ابتدا مطالب کتاب برای فیش برداری مشخص و تایپ شده و فیش دستی تهیه نشده است). در آخر هم با رفع اشکالات با توجه به تذکرات اساتید بزرگوار راهنما و مشاور برای دفاع آماده گردیده است.

نتایج علمی قابل پیش‌بینی از تحقیق:

از جمله نتایج این پژوهش؛ نتیجه‌ای است که از بررسی زندگی سیاسی و فرهنگی عارف با توجه به اشعار و نوشته‌های وی به دست آمده است و البته در کنار آن به بررسی حوادث و وقایع مشروطه و تأثیر آن در اشعار عارف پرداخته شده و همچنین به تأثیر اشعار عارف در افکار عمومی نیز توجه شده است. بعد از مطالعات اولیه، نگارنده به این پیش‌بینی رسیده بود که عارف نقشی مهم و تأثیرگذار در نهضت مشروطه ایران داشته و تصنیف‌ها و اشعار و کنسرت‌های وی، آن گونه بود که حرکت ملت علیه استبداد را چندبرابر ساخته و بر عزم ملی به منظور دستیابی به حقوق از کف رفته ملت افزوده است.

معرفی و ارزیابی منابع:

کلیات دیوان عارف قزوینی

این کتاب به اهتمام عبدالرحمن سیف آزاد، در تهران، انتشارات امیرکبیر، سال ۱۳۴۲ (در ۶۳۴ صفحه) به چاپ رسیده است. کتاب فوق مهم‌ترین منبع مورد استفاده نگارنده است. اولین بار دیوان عارف که متن اصلی آن تدوین خود عارف و شامل اشعار و خاطرات او است، توسط دکتر رضازاده‌ی شفق و با سرمایه‌ی عبدالرحمن سیف آزاد در برلین چاپ شد که از سوی خود عارف برای وی فرستاده شده بود. این کتاب در سال ۱۳۲۷ در تهران برای بار دوم به چاپ رسید که انواع عکس‌ها و نمونه خط عارف نیز به آن افزوده شد. در سال ۱۳۳۷ در تهران به علت نایاب شدن نسخه‌های چاپ دوم، عبدالرحمن سیف آزاد برای بار سوم اقدام به چاپ این کتاب نمود که مجدداً در اسرع وقت، نسخ چاپ سوم آن نیز نایاب گردید و آقای سیف آزاد در اردیبهشت سال ۱۳۴۲ در هشتاد و یک سالگی به چاپ چهارم آن دست زد. این بار موسسه چاپ و انتشارات امیر کبیر مسئولیت انتشار آن را به عهده داشت. نگارنده این رساله هم از چاپ چهارم آن استفاده کرده است. این کتاب با مقدمه‌ی آقای عبدالرحمن سیف آزاد آغاز می‌گردد. بعد از مقدمه، اولین بیتی که توسط وی منتخب شده تا در آغاز متن چاپ شود، بیت مشهور «از خون جوانان وطن لاله دمیده - وز ماتم سرو قدشان سرو خمیده» است. سیف آزاد سعی خود را کرده است تا در حد امکان این کتاب کامل و بی نقص به چاپ برسد. البته تا آن زمان برخی از اشعار عارف هنوز کشف نشده بود و در زمان خود، این دیوان، کامل‌تر از نسخ قبلی خود به شمار می‌رفت. عارف در این دیوان با زبان نیشدار و طنزآلود و درعین حال یأس آور خود به روایت داستان زندگی خود پرداخته است و مناسبات سرودن اشعارش را بیان کرده است. ولی عارف غالباً برای اشعارش عنوانی انتخاب نکرده است و بعضاً هم در کتب مختلف مشاهده می‌شود که برای یک شعر از عارف، نام‌های متفاوتی توسط نویسندگان انتخاب شده است، ولی در کل به نظر نگارنده این کتاب - جهت تحقیق - مناسب‌تر از دیگر دیوان‌هایی است که به طور مثال توسط آقای مهدی نورمحمدی یا دیگران به چاپ رسیده است. علت آن این است که اولاً این کتاب توسط عارف و از زبان خود عارف است و کمتر اظهار نظر و داوری و نقد از دیگران در لابلای مطالب آن (البته نسبت به دیوان‌های چاپی دیگر از عارف) گنجانده شده است که برای تحلیل نو و تحت تأثیر قرار نگرفتن از نظرات دیگران، مناسب‌تر می‌باشد. البته باید معترف بود که این چاپ علی‌رغم فواید غیر قابل بحثی که دارد از یک تنظیم فنی و دقیق، محروم است.

عارف قزوینی نغمه سرای ملی ایران

آقای مهدی نورمحمدی، نویسنده‌ی این کتاب، آن را در قطع وزیری و در ۴۰۰ صفحه در قزوین انتشارات عبید زاکانی در سال ۱۳۷۸ به چاپ رسانده است.

نورمحمدی در این کتاب به بررسی زندگی خصوصی عارف و شعر و نثر و موسیقی وی پرداخته است و نمونه‌هایی از آثار خوشنویسی عارف را نیز به چاپ رسانده است. ولی متأسفانه این کتاب مفید از صفحه آرای و حروف چینی مناسبی برخوردار نیست.

همچنین نویسنده در کتاب مذکور تا حدودی به بررسی و علت یابی ریشه‌ی حوادث زندگی عارف می‌پردازد. همچون عواملی که باعث شد، عارف شیفته‌ی «سیدضیاء» گردد و یا چه عواملی سبب گردید که عارف دچار بدبینی و عقده‌ی روحی کم سابقه در کل زندگی خود شود. آقای نورمحمدی بر این باور است که سه عامل مسبب این امر بوده است:

« الف: پدر عارف، ب: دوستان ناباب، ج: دست نیافتن به آرزوها» و سپس به تفسیر این موارد پرداخته است. البته نویسنده گاهی برای توجیه افعال و افکار عارف قزوینی به دلایل واهی و غیرمنطقی تمسک می‌جوید که نمی‌توان به طور حتم و مطمئن به آن استناد کرد. به طور مثال علت کینه عداوت عارف با شعرایی چون ملک‌الشعراى بهار و ایرج میرزا را حسادت و رقابت شاعرانه بین آنها می‌داند و این دلیل را علتی متقن و مسجع برای دشمنی میان آنها ذکر می‌کند.

در این کتاب، علاوه بر عکس‌های عارف قزوینی و عکس‌هایی از اقوام و منزل مسکونی او نیز به چاپ رسیده است. به علاوه؛ مؤلف در صفحه‌ی ۲۳۰ کتاب، اقدام به چاپ عکس کاریکاتور جالبی از عارف نیز نموده است، همچنین آقای نورمحمدی بعد از جستجوی هشت ماهه، موفق به یافتن عکسی از برادر عارف به نام «میرزا عبدالکریم» و چاپ آن شده است.

وی هم‌چنین به تحلیل اشعار عارف پرداخته و تفسیرهای جالب و دقیقی از اشعار و آثار وی در انتهای کتاب خود دارد که خواننده را ناخودآگاه تشویق به مطالعه مکرر آن می‌کند.

از صبا تا نیما

یحیی آرین پور (جلد دوم، ۱۳۷۲) و

از نیما تا روزگار ما

(تهران، انتشارات زوار، جلد سوم، ۱۳۸۲)

این کتاب در ۳ جلد منتشر شده است که راجع به تاریخ ادب فارسی معاصر یعنی: ادبیات عهد قاجار، نهضت بازگشت ادبی و ادیبان عهد مشروطیت سخن گفته است و بنده از ۲ جلد آن با عناوین و مشخصات بالا استفاده کرده‌ام.

آقای آرین پور در این کتاب به تفسیر ادبی اشعار و تصانیف عارف پرداخته است و پیش از آن به تعریف تصنیف و تاریخچه‌ی آن می‌پردازد و نقش عارف را در آن بسیار پررنگ و تاثیر گذار بیان می‌کند و مطالبی را عینا از دیوان عارف در لابلای مطالبش می‌گنجاند و می‌نویسد که: تصنیف‌های عارف بسیار ساده و حتی از غزل‌های او هم ساده تر بود. این تصنیف‌ها مانند غزل‌ها و اشعار دیگر عارف هر کدام در تاریخ معین و مقام معینی سروده شده و گوینده از هر کدام منظور سیاسی و اجتماعی داشته است و بدین گونه تاریخ و دلایل سرودن تصانیف عارف را نیز بازگو می‌کند ولی در کل بیشترین تاکید نویسنده در این اثر، تاکید بر تصانیف عارف بوده تا دیگر نوع شعر و آثار وی. یحیی آرین پور به شعر عارف که در استانبول خطاب به سلیمان نظیف (یکی از پان ترکیست‌های سرسخت ترکیه) سروده، نام تنها قصیده‌ی عارف داده است. جالب توجه است که این کتاب‌ها توضیحات زیرنویس بسیار جالب و کامل و قابل توجهی دارند.

آقای آرین پور در پایان هر بخشی، کتاب‌نامه‌ای دارد که به معرفی منابع مورد استفاده‌اش می‌پردازد و در آخر کتاب هم فهرست اعلام و تصاویری از شخصیت‌های ادبی و سیاسی مشهور آن روزگاران را شامل می‌شود و همچنین تصاویری از مجلات و روزنامه‌های مهم آن روزگار.

از اشکالات مهم این کتاب قلم- فونت- ریز آن می‌باشد که شاید هدف کم کردن حجم کتاب بوده ولی در هر حال، مطالعه‌ی این کتاب را برای خواننده مشکل کرده است. در ضمن جلد ۱ و ۲ آن که گویا بیشتر مورد استقبال قرار گرفته است در کتابخانه‌ها نایاب است ولی جلد ۳ آن به وفور در دسترس می‌باشد.